

Jan Moulaert

Rood en zwart

De anarchistische beweging
in België

1880-1914

Uitgegeven met de steun van
de Universitaire Stichting en het Francqui Fonds

Dauidsfonds/Leuven

Dankwoord

Aan de basis van dit boek ligt het proefschrift waarmee ik in 1993 aan de K.U.Leuven tot doctor in de geschiedenis promoveerde. Mijn dank gaat in de eerste plaats naar mijn promotor Reginald de Schryver voor de wijze waarop hij een blijvend geloof in zijn doctorandus paarde aan de nodige kritische reflectie over diens geschriften. Met hem wil ik ook de andere hoogleraren van de Afdeling Geschiedenis van de Nieuwste Tijd van de K.U.Leuven bedanken: Lode Wils, Emiel Lamberts, Louis Vos en Leen van Molle. Mijn collega's die voor een goede werksfeer zorgden, mag ik hier evenmin vergeten. Het NFWO ben ik erkentelijk voor het mandaat van aspirant dat het mij toekende.

Talrijk zijn de mensen die mij op deze zoektocht naar het Belgisch anarchisme behulpzaam waren door het aanreiken van gegevens. Zij doorbraken daarbij vaak de spreekwoordelijke bureaucratie waaraan spijtig genoeg ook bibliotheken en archieven niet altijd ontsnappen. Met genoegen denk ik terug aan de goede dienstverlening in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging te Gent, de Archives de l'Etat en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale te Luik, het Institut Liégeois d'Histoire Sociale, het Archief van het Koninklijk Paleis, het Archief van de Communistische Partij en het Stadsarchief te Brussel en niet te vergeten het archief van de eigen Alma Mater. Op het gevaar af iemand anders onrecht aan te doen wil ik hierbij heel speciaal René Bianco van het Centre International de Recherches sur l'Anarchisme te Marseille vermelden.

De opmerkingen die ik kreeg bij de redactie van mijn proefschrift van Patrick Pasture, Guy Vanschoenbeek, Rudolf de Jong, Manu Gerard, Jean Puisant, Luc Peiren en Bert Altena heb ik bijzonder gewaardeerd. 'Logistiek' kon ik vaak een beroep doen op de informatici Fred Truyen en Ivo Jossart. Patricia Beersaerts zorgde voor de typografische afwerking.

De vrienden en familieleden die op een of ander wijze hun steentje bijdroegen tot de voltooiing van dit proefschrift, wil ik hier eveneens bedanken. Erg welkom waren de aanmoedigingen van An en Els, de hulp van Lut bij de eindredactie. Bijzonder veel steun ondervond ik van Mark en Johan, die elk op de eigen manier mijn tekst doornamen: Mark kritisch en vasthoudend, Johan rustig en nauwgezet.

Graag bedank ik ten slotte Ann voor de warme sympathie die ze dit we-

tenschappelijke avontuur toedroeg, Eva, Michaël en Lucas omdat ze mij er steeds weer aan herinnerden dat de wereld meer is dan geschiedenis alleen.

Aan mijn ouders die dit niet meer mochten meemaken, draag ik dit werk op.

Inhoud

INLEIDING	11
HOOFDSTUK I	
DE WORDING VAN DE BELGISCHE SOCIALISTISCHE BEWEGING	
Een autoritaire of anti-autoritaire Internationale?	27
De Internationale in België	31
Socialistische partijvorming en revolutionair weerwerk	34
Falende stemrechtbeweging	40
De algemene terugslag	43
HOOFDSTUK II	
HET LICHT AAN HET EINDE VAN DE TUNNEL 1883-1885	
Een ontploffing te Ganshoren	48
Een donkere tunnel	49
Fiat lux: de oprichting van de Belgische Werkliedenpartij	51
Ni Dieu ni maître	54
De broederstrijd	61
De harde hand van vader Staat	64
De internationale connectie	66
Een progressistische connectie?	69
HOOFDSTUK III	
ANARCHISTEN IN DE WAALSE BRAND 1886-1888	
Preludium	74
La cité ardente. Een anarchistische revolutie?	75
Socialistische recuperatie en anarchistische beklagden	80
Een Brusselse operette	86
De Commissie van de Arbeid in Verviers	93
Een republikeinse samenzwering?	98
Anarchistische jongeren. De vooravond van de revolutie	107
HOOFDSTUK IV	
ALGEMEEN STEMRECHT EN ALGEMENE STAKING 1889-1893	
Het koorddansen van de Belgische Werkliedenpartij	113
De zwarte vlag	115

L'Homme libre doorbreekt de stilte	119
Het internationaal socialistisch congres van Brussel van 1891	125
Aanslagen te Luik	130
Les anarchistes du coeur	139
Anarchistische organisatie en pers	142
Toenemende polyvalentie en infiltratie	147
De strijd voor het algemeen stemrecht en revolutionaire frontvorming	155
Aussi longtemps que régnera l'égoïsme	165
HOOFDSTUK V	
ANARCHISTEN IN VLAANDEREN 1894-1899	
Een tweede reeks aanslagen	172
De nasleep	176
Het gemiste rendez-vous met Elisée Reclus	179
Anarchie onder de Mechelse kerktoren	189
Van Nederlandse anarchisten en vrije socialisten	200
De anarchistische ontwakings van Vlaamsgezinde jongeren	204
De vakbeweging. Een uitgesteld debat	206
HOOFDSTUK VI	
DE UITSLUITING VAN DE ANARCHISTEN IN LUIK 1900-1903	
Le Réveil des travailleurs	221
Het charter van Quaregnon	225
Homeopathisch reformisme	230
Het theoretisch tekort van het Belgisch socialisme	234
Met de vuisten in de zakken. De algemene staking van 1902	240
De moeilijke wending naar de vakbeweging	246
HOOFDSTUK VII	
EEN LANDELIJKE ANARCHISTISCHE ORGANISATIE 1904-1908	
De Fédération Amicale des Anarchistes de Belgique	254
De Groupement Communiste Libertaire	262
Teloorgang van de GCL	273
Het internationaal anarchistisch congres van 1907 in Amsterdam	283
De Belgen in Amsterdam	290
De Internationale vegeteert	296

HOOFDSTUK VIII

EEN BELGISCHE CONFEDERATION GENERALE DU TRAVAIL

1904-1908

Stichting van de CGT	301
Antimilitarisme, directe actie en socialistische verdacht- makingen	306
Arbeidsduurvermindering. Een parlementaire komedie?	314
Anarchisten in de vakbeweging. Macht of onmacht?	321
Het Belgisch Vakverbond. De strijd om de onafhankelijke bonden	327

HOOFDSTUK IX

HET UITWAAIEREN VAN DE BEWEGING 1908-1914

Revolutionaire frontvorming. Les politiciens de l'Anarchie	340
Revolutionaire tendensen binnen de BWP	348
Brusselse individualisten en illegalisten	352
De zaak-Hartenstein	357
Het martelaarschap van Francisco Ferrer	362
Les bandits tragiques	366
Van Mechelse vrijdenkers en houtbewerkers	369
In de metropool. Intellectuelen en proletariërs	374
Anarchisme en vrij socialisme te Gent	378
Centralisme of federalisme?	384
1913. Wetenschappelijk staken en subtiele diplomatie	386
Het Belgisch Vakverbond tweede uitgave	392
De Eerste Wereldoorlog	396

BESLUIT

GRENZEN AAN DE ANARCHIE

De anarchistische aanhang	403
De zelfbeperkingen van het (Belgisch) anarchisme	416

Afkortingen	434
Bibliografie	435
Herkomst van de illustraties	452
Register	454

Inleiding

Toen in 1872 in Den Haag op het vijfde congres van de Eerste Internationale een meerderheid op voorstel van de Duitser Karl Marx de Rus Michael Bakoenin royeerde, stemden de vertegenwoordigers van de Belgische federatie tegen. De Belgen sloten vervolgens aan bij de Anti-autoritaire, 'anarchistische' Internationale die de Bakoeningezinden een jaar later in het Zwitserse Saint-Imier stichtten. Zij kwamen daar in een overwegend 'Latijns' gezelschap van Italianen, Spanjaarden en Jurabewoners terecht. Een en ander vormde een voorlopig hoogtepunt in de strijd binnen het socialistisch kamp tussen 'autoritair' en 'anti-autoritair'. Autoritair, 'marxistisch'¹ waren de voorstanders van een gecentraliseerde arbeidersbeweging, alsook van de verovering van de staat langs politieke weg. De anti-autoritair, bakoeninisten, 'anarchisten' stonden een federalistische arbeidersbeweging met een verregaande autonomie van de plaatselijke groepen voor. Wars van elk politiek tussenstadium wilden zij bovendien de staat onmiddellijk afschaffen.

De Internationale zorgde ook in België voor een kortstondige vereniging, in één revolutionaire socialistische beweging, van de vele, erg verschillende arbeidersgroepen, die actief waren in wat men de sociaal-economische sfeer zou kunnen noemen. Deze beweging benadrukte haar onafhankelijkheid tegenover burgerlijke groepen en hield zich buiten de politiek². Men kan niet beweren dat deze fase in de ontwikkeling van de Belgische arbeidersbeweging aan een aantal geschiedschrijvers van het Belgische socialisme onopgemerkt is voorbijgegaan. Aanzienlijk meer aandacht nochtans kreeg in de historiografie de opkomst midden de jaren zeventig in Vlaanderen en in Brussel van een - vaak als jong, modern getypeerde - generatie die een 'reformistische' variante van het 'politieke' socialisme voorstond. Samen met deze nieuwe stroming kreeg dan tegelijk de oude, revolutionaire, voornamelijk Waals-Brusselse garde nog even aandacht en wel vanwege haar tijdelijke weerstand tegen de vernieuwers. Begin de jaren tachtig leek het revolutionaire, anti-etatistische liedje, op enkele valse noten na, uitgezongen. Het verhaal van een zich welhaast lineair ontwikkelende Belgische Werkliedenpartij (BWP) kon beginnen.

Talrijk zijn de werken over de geschiedenis van het Belgisch socialisme die geschreven werden door militanten van de BWP. Hun voorstelling van zaken was - zeer begrijpelijk - in de eerste plaats bedoeld als een huldeblijk aan

partij, militanten en arbeiders. Deze apologetische produktie is kwalitatief vrij gedifferentieerd, maar heeft in ieder geval een onverwoestbaar geloof gemeen in het nakende succes van het socialisme in het algemeen en in dat van de BWP in het bijzonder. De ontwikkeling van het socialisme in België wordt in deze zienswijze tot een bijna lijnrechte opgang van de socialistische partij. In dat proces van organisatorische en ideologische stroomlijning was geen plaats voor regionale differentiatie, laat staan voor ideologische diversiteit. Daarmee samenhangend kon ook over de wortels van de beweging in de grond niet veel discussie bestaan³.

Vanaf de jaren zestig was de geschiedschrijving van het Belgisch socialisme onder invloed van de Gentse hoogleraar Jan Dhondt ontegensprekelijk aan een verwetenschappelijking toe. Dat verhinderde evenwel niet dat de *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*⁴ te vroeg kwam, hoewel de BWP inmiddels haar vijfenzeventigste verjaardag vierde. Door het ontbreken van voldoende vooronderzoek bleef deze bundel in belangrijke mate afhankelijk van pioniers als Louis Bértrand en Emile Vandervelde⁵. Deze en andere redenen - het 'gelegenheidskarakter' van de publikatie bijvoorbeeld - gaven zelfs aan deze klassieker een zekere teleologische inslag. Maar ook delen van de zuiver wetenschappelijke produktie uit die tijd ontkwamen op een of andere wijze niet aan die invloed. Denise de Weerdt had in haar proefschrift *Het ontstaan van de BSP uit de crisis van de Eerste Internationale 1872-1879* (1968)⁶ ongetwijfeld oog - de titel spreekt voor zich - voor de conflicten waaruit de socialistische partij werd geboren, maar stelde jaren later realistisch dat het uit haar werk duidelijk moest zijn dat zij zich veeleer had afgezet tegen de anarchie en gekozen had voor de sociaal-democratie⁷.

Het is begrijpelijk dat tot 1970 - of is het 1968? - binnen de geschiedschrijving van het socialisme in België het anarchisme als verliezende partij veronachtzaamd werd. Bovendien kon de Belgische anarchistische beweging niet bogen op een eigen historiograaf. Een en ander is er medeverantwoordelijk voor dat het anarchisme schittert door zijn afwezigheid in de vaderlandse geschiedenis. De conclusie ligt voor de hand. Dit onderzoek wil de geschiedenis van het socialisme in België vóór 1914 als het ware nog eens overdoen, deze keer met bijzondere aandacht voor de anarchisten.

Het was - enigszins verrassend - vanuit 'marxistische' hoek dat wij begin de jaren zeventig werden geattendeerd op het doorleven, ook na 1900, van het anarchisme in ons land⁸. Dat gebeurde in het kader van een zoektocht naar de wortels van het communisme in België. In hoeverre men in de anarchistische beweging een bron van het naoorlogse communisme mag zien, laten we hier voorlopig in het midden⁹. Merkw aardig genoeg moesten we dus voor onze voorkennis over het anarchisme in België voor een groot deel terugvallen op historici van marxistischen huize die met hun onderzoek alvast geen zoektocht naar de bronnen van het anarchisme voor ogen hadden. Helemaal ver-

wonderlijk is dat niet. Het reveil van het anarchistische ideeëngoed dat 'mei 1968' loswerkte, heeft zich in de eerste plaats vertaald in de zoveelste rondrit langs de indrukwekkende galerij van vergrijsde kerkvaders of in het zoveelste vluchtige relaas los uit de pols over de internationale anarchistische beweging van Adam en Eva tot op heden. Met enige vertraging verschenen dan diverse ernstige monografieën over de geschiedenis van het anarchisme. Deze kwamen lang niet altijd uit de anarchistische hoek, wat dit ook moge inhouden: de traditionele anarchistische beweging, de 'anti-autoritaire' bewegingen die uit 'mei 1968' zijn voortgekomen... Deze produktie vertoont nog steeds, zij het in afnemende mate, hiaten. Nederland, bakermat van provo's en anti-autoritaire dominees als Ferdinand Domela Nieuwenhuis, vormt zo'n leemte¹⁰; België ook¹¹.

De geschiedenis van het anarchisme betreft onvermijdelijk in de eerste plaats het anarchistisch 'discours'. Daar zijn redenen voor. De anarchistische actie was grotendeels te herleiden tot een idealistische slag om de geesten door de propaganda van het woord. De beschikbare bronnen hebben in grote mate een propagandistische inslag. Al het voorgaande zou de verwachting kunnen scheppen van een wat ouderwetse - of net weer (post?)moderne - ideeëngeschiedenis, het relaas ook van de strijd tussen twee doctrines om de hegemonie. Voor een deel zal dat zo zijn. We zijn ons bewust van de gevaren van dergelijke 'idealistische' benadering.

In het bijzonder dreigt men er te verdwalen in de ingewikkelde betwistingen over de geestelijk erfenis van de Eerste Internationale. Het Internationaal Werkliedenverbond had een diepe indruk nagelaten en de strijd om zijn geschiedenis vormde een erg belangrijk onderdeel in de ideologische controverse tussen de diverse socialistische fracties. Zo moet men er zich voor hoeden om met een terminologisch onderscheid tussen 'autoritair' en 'anti-autoritair' niet tegelijk een chiliastisch aandoende voorstelling van de geschiedenis als een eeuwige strijd tussen vrijheid en onvrijheid te omhelzen. In de geschiedschrijving van de Internationale werd overigens verrassend weinig aandacht geschonken aan de receptie van de discussies die de 'ideologen' voerden, bij de aangesloten 'modale' arbeidersgroepen. Dit had, om de terminologie van Jan Dhondt te gebruiken, meer met een geschiedenis van *het* socialisme te maken dan met een geschiedenis van *de* socialisten¹².

Wat moeten we overigens onder anarchisme verstaan? Aan Proudhon komt de verdienste toe als eerste in 1840 een precieze inhoud aan het woord anarchie gegeven te hebben. In feite betekent anarchie, afgeleid van de Griekse woorden *an* en *archè*, zoiets als het ontbreken van alle gezag of regering. Een koppige traditie wil dat dit gelijkstaat met de totale wanorde. Pierre-Joseph Proudhon, vader van het anarchisme, zag het anders. Voor hem was de staat de bron van alle wanorde. Enkel en alleen een samenleving zonder regering of gezag kon de natuurlijke orde en de sociale harmonie herstellen.

Niettemin bleven de namen anarchie, anarchist en anarchisme in de brede lagen van de bevolking hun verdachte reputatie behouden. Enkele spectaculaire bomaanslagen volstonden dan ook om het anarchisme gelijk te stellen met terrorisme en het tot voorwerp van onder meer het criminologisch onderzoek van Cesare Lombroso te maken. De vermaarde Lombroso legde onder meer een verband tussen politieke misdrijven enerzijds, erfelijke epilepsie en pellagra anderzijds. Dat laatste was een ziekte waar vooral de arme bevolking van Zuid-Europa door het eten van bedorven maïs het slachtoffer van werd¹³. Men kan zeggen dat de anarchisten hun gewelddadig imago voor een deel aan zichzelf te wijten hebben door een zekere lankmoedigheid tegenover het terrorisme en een provocerende naamkeuze. Het spookbeeld dus van de in zwarte kapmantel gehulde anarchist die met een bom verscholen zit in een duistere portiek.

Het imago van de anarchisten werd verder bepaald door de blijvende tegenstelling tussen autoritair en anti-autoritair. Een groot deel van de literatuur over het anarchisme vormde, alle marxistische verwetenschappelijking ten spijt, een voortzetting van een oud doctrinair debat. Het anarchisme als - ruw uitgedrukt - "utopisch-kleinburgerlijke", "pseudo-revolutionaire" beweging van - wat vriendelijker - dagdromende ambachtslui, mijmerend over een terugkeer naar het (pre-industriële) verleden, of van kleinburgerlijke intellectuelen zich vermeiend in de utopie. Bevangen als deze kleinburgerlijke elementen waren door de panische angst opgeslorpt te worden in de grijze anonimiteit van de proletarische massa, verzetten ze zich uit alle macht, "reactionair", tegen deze, althans voor 'marxisten' noodwendige fase van de historische ontwikkeling. De aanhang die het anarchisme verwierf in Spanje, Italië, Frankrijk, Rusland enz. moet in dergelijke benadering dan maar beschouwd worden als één van de mysteries of nog beter ongelukken van de geschiedenis.

Het ligt niet in de bedoeling in deze inleiding dieper in te gaan op termen als collectivisme, (anarcho- of libertair) communisme, (libertair) socialisme, (anarcho-)syndicalisme, reformisme, sociaal-democratie enz. Het gaat daarbij essentieel om dynamische werkelijkheden die het best in hun historische context tot leven geroepen worden. Zo kreeg de term socialisme - oorspronkelijk een noemer waaronder zowel autoritair als anti-autoritair gebracht konden worden - steeds meer een 'politieke' en (alvast in België) zelfs 'reformistische' connotatie.

Toch kan men niet buiten enige begripsomschrijving, al was het maar van het anarchisme zelf. Het anarchisme kan niet bogen op een systematische theorievorming als bijvoorbeeld het marxisme. De anarchistische beginselen werden niet in partijprogramma's gegoten. Dát was alvast wezenlijk voor deze stroming en maakt een definiëring niet evident. Tal van auteurs gaan dan ook in een wijde boog om een begripsomschrijving heen¹⁴. Anderen stellen

eenvoudigweg dat al wie zich anarchist noemt of door anarchisten als dusdanig beschouwd wordt, anarchist is¹⁵. Als de vele auteurs al iets gemeen hebben, dan is het wel de nadruk die ze leggen op de organisatorische en ideologische verscheidenheid van het anarchisme. De verwantschap tussen de verschillende 'anarchistische varianten' was nochtans reëel en niet alle auteurs gaan een begripsomschrijving uit de weg.

Een poging tot omschrijving van het anarchisme door George Woodcock kan blijkbaar de goedkeuring van een aantal andere auteurs in deze materie wegdragen. Voor Woodcock is het anarchisme "a system of social thought, aiming at fundamental changes in the structure of society and particularly - for this is the common element uniting all its forms - at the replacement of the authoritarian state by some form of non-governmental cooperation between free individuals."¹⁶ Dezelfde basisideeën vinden we ook bij Henri Arvon. Voor hem is het anarchisme "un mouvement d'idées et d'action qui, en rejetant toute contrainte extérieure à l'homme, se propose de reconstruire la vie en commun sur la base de la volonté individuelle autonome."¹⁷

Erg precies klinkt het allemaal niet. Gemeenschappelijk aan de pogingen tot een begripsomschrijving van Woodcock en anderen is dat "aus den Schriften von ... allgemein als anarchistisch anerkannten Autoren abstrahiert und auf wesentliche Elemente geschlossen wird, die zum anarchistischen Selbstverständnis gehören und die die anarchistische Bewegung von anderen trennen." Peter Lösche systematiseerde verder deze wat hij nog noemde "aus den Quellen und der Sekundärliteratur gewonnenen Vorverständnis des Anarchismus."¹⁸

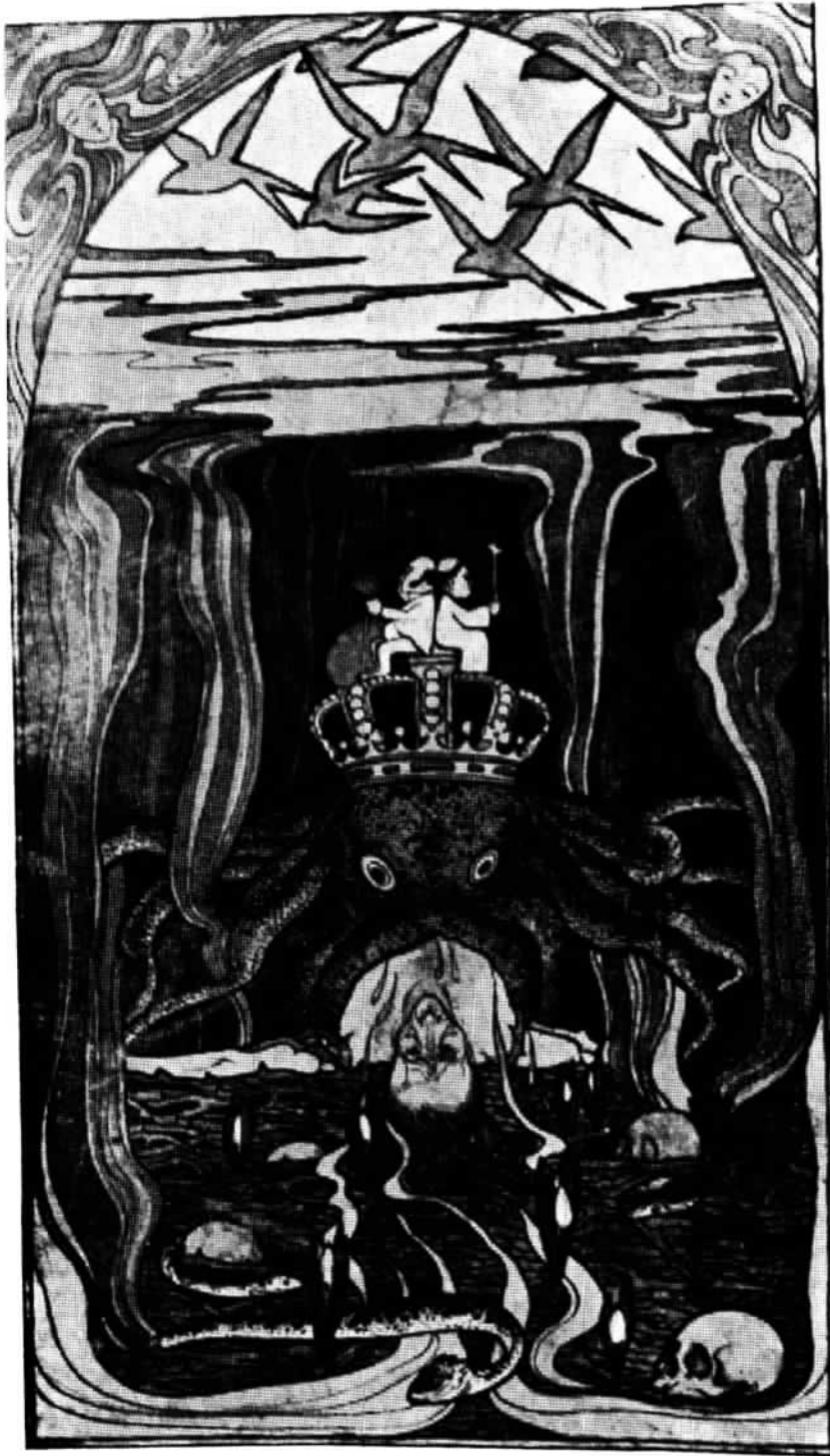
Lösche zag vier kenmerken die samen het anarchisme van andere sociale en politieke bewegingen onderscheiden. Het anarchisme wordt om te beginnen gekenmerkt door zijn "Anti-Institutionalismus". De anarchisten wijzen elke vorm van organisatie af waardoor op een of andere wijze dwang wordt uitgeoefend. Ze zijn anti-staat, antibureaucratisch, antiparlementair, anti-partij, "anti-verbandlich", antikerkelijk. Doel van hun streven is de vrijwillige vereniging van mondige, geëmancipeerde individuen. Dit anti-institutionalisme tekende verregaand hun eigen beweging. Karakteristiek voor het anarchisme is vervolgens zijn ver doorgedreven ideologiekritiek. Zoals voor marxisten en andere links-Hegelianen zijn ideologieën voor de anarchisten de uitdrukking van de heersende machtsverhoudingen. Ze stellen zich dan ook atheïstisch, areligieus, anationaal op. Van alle jong-Hegelianen gaan de anarchisten evenwel het verst in hun ideologiekritiek waar zij elke systematisering van hun maatschappijkritiek afwijzen. "Theorieiosigkeit" wordt bij hen tot principe verheven.

Kenmerkend voor alle anarchisten is ten derde het doel dat zij beogen: de anarchie of gezagsloze maatschappij waar het "beheer van zaken" in de plaats treedt van de heerschappij van mensen over mensen. Federalisme moet col-

lectivisme en individualisme met elkaar verzoenen. De toekomstige maatschappij zal van onderen naar boven opgebouwd worden met als basis vrije, functionele, in tijd en in ruimte begrensde, altijd ontbindbare verenigingen: communes, vakbonden... Coördinatie op een hoger federaal niveau moet tot een functioneel minimum beperkt worden. Gemeenschappelijk ten slotte aan alle anarchisten is hun "voluntaristische" opvatting van de revolutie. In tegenstelling tot de marxisten achten de anarchisten een overgangsfase om tot de anarchie te komen niet nodig en zelfs niet wenselijk. In de anarchistische visie kan de revolutie dadelijk worden uitgeroepen en daar is dan meteen de inrichting van de nieuwe samenleving in vervat. Deze overtuiging is gebaseerd op een schier onverwoestbaar geloof in het onmiddellijke effect van de revolutionaire opvoeding in haar diverse aspecten: bewustmaking, maar ook een voorbeeld stellen metterdaad, hetzij door een aanslag te plegen, hetzij door in commune te gaan leven. Willen staat in de anarchistische revolutie gelijk aan kunnen, doen. Het anarchistisch concept van de revolutie onderschat volgens Lösche derhalve het belang van de maatschappelijke context; de anarchistische omwenteling is als het ware buiten geschiedenis en maatschappij gesitueerd. Bij de uitwerking van dit laatste kenmerk is bij Lösche het marxisme niet veraf. "Anarchisten sind Revoltierende, nicht Revolutionäre" of met de woorden van Hobsbawm: het anarchisme loopt steeds het risico de ideologie van revolutionairen in een niet-revolutionaire situatie te worden¹⁹. Een en ander doet sterk denken aan marxistische typeringen waarin het zogenaamde revolutionaire ongeduld van de anarchisten centraal geplaatst wordt. Deze analyse doet hoe dan ook vragen rijzen.

Lösche gaat evenwel verder dan deze omschrijving. Het anarchisme is een te complex verschijnsel, de anarchistische geschriften zijn ondanks een belangrijke gemene deler te vaak met elkaar in tegenspraak om vrede te nemen met dergelijke "immanente", uit de anarchistische teksten zelf gepuurde definitie. Ook de klassieke indeling van auteurs en bewegingen - grotendeels uitgaande van hun houding tegenover de eigendoms kwestie - in individualisme, collectivisme, communisme, syndicalisme, mutualisme enz. schiet tekort. Een begripsvorming gebaseerd op het anarchistisch "Selbstverständnis" laat toe om het anarchisme chronologisch te begrenzen en het zo te onderscheiden van vroegere sociale protestbewegingen waarmee het anarchisme soms wel eens op één lijn wordt gesteld. Dergelijke begripsvorming verklaart evenwel niet waarom in bepaalde historische situaties en door toedoen van welke factoren het anarchisme in een aantal landen bestond. Enkel een "historische Ty-

Het gezag, eeuwig spookbeeld van elke anarchist, openbaarde zich in de maatschappij in drie gedaanten, met elk haar eigen vorm van dwang: de staat, het kapitaal en de godsdienst.

pologie" kan volgens Lösche op deze vragen een antwoord bieden. De historicus van het anarchisme moet door de concrete (sociaal-)historische verschijningsvormen van het anarchisme te vergelijken en te abstraheren tot een "analytisch brauchbare Begrifflichkeit" komen. Zover zijn we echter nog niet. "Die Theorielosigkeit des Anarchismus scheint durch das Fehlen von Erklärungsmodellen zur Entstehung und Geschichte des Anarchismus in den Sozialwissenschaften reproduziert zu werden."

De historische typologie die Peter Lösche vervolgens ontwerpt, mag als de eerste systematische poging worden beschouwd om deze historiografische hypotheek te lichten. Hij onderscheidt om te beginnen het "Agraranarchismus" en het "Handwerkeranarchismus". Voor het agrarisch anarchisme stond het anarchisme van Andalusische landarbeiders en kleine boeren model. Voor de studie van het Belgisch anarchisme lijkt het tweede type, het "Handwerkeranarchismus", evenwel meer relevant. Vertalingen als handwerkersanarchisme of ambachtelijk anarchisme lijken niet dezelfde lading te dekken als het Duitse "Handwerkeranarchismus". Dit type is misschien nog het best te omschrijven als het anarchisme van arbeiders in ambachtelijke (in tegenstelling tot industriële) sectoren. Voor het "Handwerkeranarchismus" staan bij Lösche de horlogemakers van de Zwitserse Jura model. Factoren die de ontwikkeling van dat soort anarchisme in de hand werkten, waren: een gildentraditie, een federalistische traditie, de relatief kleine omvang van bedrijven, de onmogelijkheid tot politieke participatie of zelfs de onderdrukking van bepaalde sociale groepen.

Een synthese van beide types leidt volgens Lösche tot een voorstelling van het anarchisme als een sociale protestbeweging, gedragen door arme landarbeiders, kleine boeren en 'handwerkers' in landelijke, laat ontwikkelde streken. Het ging om vaak ongeletterde arbeiders die een uitzichtloos bestaan leidden aan de zelfkant van de samenleving. Feodale en kapitalistische structuren liepen in hun leefwereld door elkaar. Deze anarchisten werden in hun maatschappelijke en economische situatie indien niet effectief, dan toch potentieel bedreigd door de ontwikkeling van het kapitalisme (de industrialisering in de eerste plaats) en door de politieke centralisatie. Zelf waren ze niet in de kapitalistische wereld geboren; ze waren - opnieuw naar de woorden van de Britse marxistische historicus Eric Hobsbawm - immigranten van de eerste generatie. Ze konden zich niet aanpassen aan de "nieuwe voorwaarden" waarvan ze wel "het produkt" waren²⁰. Hun maatschappijkritiek was zowel naar vorm als naar inhoud wezenlijk op het verleden gericht: hun revolutie kon op elk ogenblik afgekondigd worden.

Met dit alles komt Lösche opnieuw dicht bij een marxistische notie als "vorproletarische Bewegung". Hij benadrukt evenwel dat er van mono-causaliteit geen sprake kan zijn en wijst ook op het belang van andere factoren als het doorleven van coöperatieve en federalistische tradities, het gebrek aan in-

tegratiekracht van het bestaande politieke bestel. Bovenal voegt Lösche echter aan zijn schema een derde type toe: het revolutionaire syndicalisme ("Syndikalismus")²¹. Deze toevoeging maakt de anarchistische werkelijkheid op slag complexer. In tegenstelling tot het agrarisch en handwerkersanarchisme ontwikkelde het revolutionair syndicalisme zich in een geïndustrialiseerde, kapitalistische samenleving waar de vervlechting tussen staat en economie steeds meer een feit was. De naam zegt het zelf: in deze stroming stond de vakbond centraal, haar strijdvormen waren 'industriëel'. Dit anarchisme was in zijn streven minder uitgesproken universeel gericht, veeleer "proletarisch klassegebonden". Nettlau spreekt in dat verband van "Klassensozialismus" tegenover "Menschheitssozialismus"²².

Het revolutionaire syndicalisme vertoonde evenwel ook diverse gelijkenissen met de twee andere types. Om te beginnen door zijn spontane revolte tegen uitbuiting en vervreemding in het arbeidsproces en door zijn onmiddellijke afwijzing van de loonarbeid. Ook voor de revolutionaire syndicalisten kon de revolutie onmiddellijk worden uitgeroepen, was ze geen produkt van de geschiedenis. De algemenestaking zou dan de revolutie brengen; de vakbonden waren de bouwstenen van de toekomstige samenleving. Het revolutionair syndicalisme onderscheidde zich wel van het agrarische en het handwerkersanarchisme door een 'moderne' maatschappijkritiek en door het uitwerken van "real-utopische" concepten. Diverse factoren die het ontstaan van de andere types bepaalden, bleken minder doorslaggevend voor het syndicalisme. Het verband met de omvang van de bedrijven is hoegenaamd niet duidelijk in tegenstelling met wat men uit de bloei van de Confédération Générale du Travail in het laat-geïndustrialiseerde Frankrijk bijvoorbeeld wel eens wil afleiden. Autoritaire bedrijfsstructuren bieden dan weer wel een mogelijke verklaringgrond. Het vooraf bestaan van corporatieve structuren vormde zeker geen noodzaak.

De tendens tot decentralisatie die in het revolutionair syndicalisme aanwezig was, valt evenmin uit een federalistische traditie te verklaren, maar vloeide voort uit een oppositie tegen politiek centralisme (meer bepaald van de gevestigde arbeidersorganisaties) alsook tegen autoritaire bedrijfsstructuren en economische concentratie. In het bijzonder werd door deze stroming de gedecentraliseerde besluitvorming van de vroege vakbeweging tot principe verheven. Een voedingsbodem ook voor het syndicalisme vormde de teleurstelling over het reformisme en de politieke en maatschappelijke integratie van de vakbonden en socialistische partijen. Symptomatisch voor deze ontwikkeling was in Frankrijk de intrede van de socialist Millerand als minister in een burgerlijke regering, maar nog meer de rol van de Duitse sociaal-democraten in de Eerste Wereldoorlog en de daaropvolgende revolutionaire beweging.

Eén zaak is volgens Lösche duidelijk na zijn poging tot typologie. Revo-

lutionair syndicalisme enerzijds, handwerkers- en agrarisch anarchisme anderzijds zijn niet het resultaat van welbepaalde doctrinaire ontwerpen, maar van een complexe, concrete sociaal-economische en politieke context. Zij duiden volgens Lösche de twee polen aan waartussen het anarchisme gesitueerd moet worden. Hij noemt zijn typologie een "ideal-typische" voorstelling. In de realiteit bestonden vele mengvormen²³.

De constatering door Lösche van een theoretisch deficit in het anarchisme-onderzoek is terecht. Het is als een afspiegeling van het gebrek aan theorievorming binnen het anarchisme zelf, lijkt hij te suggereren. De historici van het anarchisme komen inderdaad voor een deel uit 'anarchiserende' hoek. Het is niet uitgesloten dat sommigen aan die afkomst een zekere aversie tegenover verklaringsmodellen overhielden. Twee andere factoren zijn echter minstens even belangrijk om het tekort aan theorievorming te verklaren. Er is het ontbreken van voldoende bronnenmateriaal om op ernstige wijze de brug tussen 'historische werkelijkheid' en theorie te kunnen slaan. Maar niet minder belangrijk is het feit dat de anarchistische werkelijkheid zich voor een belangrijk deel node in modellen laat inpassen. De types van Lösche zijn gebaseerd op vrij homogene, massale bewegingen, waarbij overigens verrassend Latijns-Amerika buiten beschouwing wordt gelaten.

De realiteit van het Westeuropees en zeker het Belgisch anarchisme vóór 1914 was anders. De Belgische beweging, maar niet alleen de Belgische²⁴, was sociaal verre van homogeen - voor zover de bronnen daar al iets over zeggen - en had nergens een massale aanhang. Een expliciete typologie lijkt in dat verband nog weinig relevant. We moeten hier derhalve waarschuwen voor al te hoge theoretische verwachtingen. De analyse van Lösche van de factoren - ook al blijven ze nog vrij abstract - die de ontwikkeling van het anarchisme beïnvloedden, kunnen de vraagstelling van een onderzoek naar het Belgisch anarchisme daarentegen wel verrijken.

Dit onderzoek vertrekt van een globale vraag naar de ontwikkeling van het denken²⁵ en handelen van de Belgische anarchisten, van de propaganda van het woord en de daad die zij voerden - om het met de nu wat vreemd aandoende anarchistische terminologie zelf uit te drukken -, van hun organisatie ook. Diverse specifieke vragen dringen zich daarbij op. Wie waren sociologisch gezien de Belgische anarchisten? In hoeverre was hun engagement te verklaren als een reactie op een - eventueel louter dreigende - wijziging van hun sociaal-economische situatie of een revolte tegen specifieke arbeidsverhoudingen? In welke mate ook knoopte dit anarchisme aan bij federalistische en coöperatieve tradities? De 'politieke' context is op zijn minst even belangrijk. In hoeverre zijn de lotgevallen van het Belgisch anarchisme te verklaren uit de ontwikkeling van het landelijke politiek bestel, het gerechtelijk en politieel apparaat inclusief. In samenhang daarmee rijst de vraag naar de uiteindelijke plaats van het terrorisme binnen het anarchisme. De antwoorden - hoe

onvolledig ze soms noodgedwongen blijven - op deze vragen moeten toelaten een beeld te vormen van de Belgische context waarbinnen de anarchistische beweging een minderheidsrol werd toebedeeld.

Een onderscheid is hier op zijn plaats tussen enerzijds de anarchistische beweging zelf en anderzijds de verspreiding van de anarchistische ideeën of nog algemener de opinievorming over het anarchisme. De uitstraling van het anarchistische gedachtegoed in België werd maar voor een deel bepaald door de plaatselijke beweging zelf. Zeker even bepalend was het buitenlands anarchisme: de Franse en Spaanse terroristen van de jaren negentig, het tijdelijk bondgenootschap in Frankrijk tussen literatuur en anarchisme, de komst ook van de Franse sterintellectueel én anarchist, Elisée Reclus, in 1894 naar België. Dit onderzoek heeft de eigenlijke anarchistische beweging in België tot voorwerp, zonder evenwel de ruimere invloed van het anarchistische gedachtegoed te veronachtzamen. De impact van de beweging zelf meten, is overigens al even moeilijk als de uitstraling van de anarchistische denkbeelden in het algemeen nagaan. Menig historicus van het anarchisme gaat dan ook aan beide kwesties stilzwijgend voorbij.

Tot de ruimere context waarbinnen wij deze geschiedenis van het anarchisme eveneens willen plaatsen, behoort vooreerst de Belgische Werkliedenpartij. Meer dan twee decennia lang was de anarchistische beweging de belangrijkste uitvalsbasis voor kritiek ter linkerzijde op de BWP, die als het ware één van de bestaansredenen zelf van dit anarchisme vormde. De BWP heeft zich steeds meer afgeschermd tegen deze critici, maar dat kon niet beletten dat op bepaalde ogenblikken en in bepaalde regio's de schotten niet altijd even waterdicht bleken. De geschiedenis van het anarchisme in België is dan ook een stuk geschiedenis van de BWP, van haar 'reformisme' en van haar houding tegenover 'dissidenten'. De BWP dient dan niet alleen als politieke, maar ook als syndicale beweging bekeken te worden. Het onafhankelijke, vaak revolutionaire syndicalisme dat zich na 1900 mede door toedoen van anarchisten ontwikkelde, krijgt daarom ruime aandacht. Dit syndicalisme ontbreekt in de vaderlandse geschiedenissen al evenzeer als het anarchisme. Bij dit alles mag ook de socio-culturele context van het anarchisme niet verwaarloosd worden: vrijzinnigheid, antimilitarisme... Er is bovendien de internationale omgeving. De invloed die - onder meer - van Frankrijk uitging op de Belgische anarchisten en revolutionaire syndicalisten, was ontegensprekelijk. Dit is een reden te meer om deze Belgische beweging in een ruimer internationaal kader te plaatsen en de eigenaardigheid van haar nationale voedingsbodem te onderzoeken.

Alle internationalisme ten spijt bleken de Belgische staatsgrenzen een voldoende realiteit te vormen om op plausible wijze dit onderzoek ruimtelijk af te bakenen. Dit neemt niet weg dat binnen dit nationale kader voor het anarchisme nog meer dan voor het socialisme regionale verscheidenheid troef

was. Dit vraagt een kennis van plaatselijke toestanden die al te vaak ontbreekt, een euvel dat binnen een 'rijksbreed' onderzoek van het anarchisme bezwaarlijk helemaal kan worden verholpen. Terloops nog dit: vreemde anarchisten die in België verbleven, werden enkel in het onderzoek betrokken voor zover ze van betekenis waren voor de plaatselijke beweging.

De tijdsperiode die bestreken wordt, is eveneens vrij klassiek te noemen. Deze geschiedenis vangt aan op het ogenblik dat de anarchistische beweging ontstaat. Met de conflicten binnen de Eerste Internationale tussen autoritair en anti-autoritair in de jaren 1870 zagen de eerste anarchistische groepen het licht²⁶. Het begin van de Eerste Wereldoorlog lijkt als eindterm misschien niet altijd meer zo evident. Toch sloeg in 1914 niet alleen voor de socialist, maar evenzeer voor de anarchisten en revolutionaire syndicalisten het uur der waarheid. Er was voor de anarchisten dan wel geen regeringsdeelname weggelegd, maar de keuze tussen nationalisme en internationalisme was er niet minder verscheurend om. Uit de Eerste Wereldoorlog werd bovendien de Russische revolutie geboren die het anarchisme - na al dat geduld oefenen - voor onverwacht grote problemen zou stellen.

Een voorlopige sociale situering van de Belgische anarchistische beweging is hier eveneens op haar plaats. Deze beweging was grotendeels een aangelegenheid van arbeiders (uit ambachtelijke en industriële sectoren). Slechts in Brussel en in Antwerpen - vooral daar - werd een aanzet gegeven tot een beweging van artistieke, intellectuele (kleine) burgers. De scheiding tussen die twee werelden was groot, zoals bijvoorbeeld naar aanleiding van de komst van Reclus bleek. Ons onderzoek is dan ook toegespitst op de anarchistische *arbeiders* beweging, zonder evenwel het intellectueel anarchisme uit het oog te verliezen.

We hebben gekozen voor een chronologische opbouw van het verhaal. Dergelijke aanpak laat het meest recht wedervaren aan de concrete ontwikkelingsgang van het Belgisch anarchisme. Het ligt niet in de bedoeling bij elke episode altijd weer een exhaustief beeld van de Belgische beweging te brengen. We proberen evenwel telkens scherp in te stellen op de specifieke kenmerken van elke fase. Bij wijze van besluit volgt een lange-termijnkijk (kwantitatief, sociologisch, thematisch) op de ontwikkeling van de Belgische anarchistische beweging vóór de Eerste Wereldoorlog.

De detectie en ook de ontsluiting van de bronnen voor deze geschiedenis van het Belgische anarchisme bleken bij nader toezien allesbehalve een eenvoudige zaak²⁷. Ernstige werkinstrumenten waren nagenoeg onbestaande²⁸, het bronnenmateriaal is schaars (geworden), versnipperd, kortom moeilijk te vinden. Bibliotheken werden niet geacht zich te abonneren op subversieve geschriften. De historicus is bij zijn reconstructie van de anarchistische pers (bladen én brochures) voor een groot deel aangewezen op een zoektocht - een detectieve waardig - doorheen nauwelijks ontsloten verzamelingen van pressofie-

len en politie en moet al te vaak vrede nemen met blijvend gefragmenteerde reeksen²⁹.

Daarbij komt dat voor de studie van het anarchisme in België vóór 1914 van anarchistische zijde zelf nagenoeg geen briefwisseling, notulen of ander onuitgegeven materiaal³⁰, en evenmin memoires bewaard zijn gebleven. Dezelfde heuristische problemen rijzen grosso modo ook bij de studie van de toenmalige socialistische beweging, vak- en vrijdenkersbeweging, in elk geval voor wat hun plaatselijke uitdrukkingsvormen aangaat³¹. Zeldzaam zijn overigens regionale monografieën over de socialistische³², laat staan over de andere bewegingen. Bovendien is het onder meer voor de vakbeweging nog altijd wachten op een degelijke synthese. Blijven gelukkig - althans voor de historicus - de politieke en gerechtelijke archieven, ofschoon ook deze bronnen geen aanleiding geven tot euforie³³. In de archieven van politie en gerecht vonden we wel aanzienlijk wat knipsels uit dagbladen van uiteenlopende gezindheid, een knipwerk dat onszelf veel te ver zou hebben geleid en dat wij enkel nog aanvulden met steekproeven in de socialistische kranten *Le Peuple* en *Vooruit* en in mindere mate ook in de 'burgerlijke' dagbladpers³⁴.

Ondanks alle heuristische inspanningen tot en met een speurtocht gewaagd met statief en fototoestel die ons voerde naar middeleeuwse kelders (Mechelen), verlaten spoorwegstationnetjes (Luik) en het achterhuis van een bejaardentehuis waar poezen zich nestelden tussen de bundels (Schaarbeek), blijft ons bronnenmateriaal alvast in één opzicht eenzijdig. We hadden al te weinig de kans om de anarchistische beweging van binnenuit te bekijken. Daarvoor ontbraken bronnen van anarchistische zijde. Maar ook de rapportering door de politiediensten wierp zelden veel licht op de interne anarchistische keuken³⁵. Het belang van de anarchistische (binnen- én buitenlandse) pers als bron voor dit onderzoek wordt er alleen maar groter door³⁶.

²⁹ De term 'marxistisch' is hier op zijn ruimst opgevat: alle socialistische die na de scheiding der geesten ten tijde van de Eerste Internationale min of meer in het spoor van Marx bleven lopen, een vrij gevarieerd gezelschap dus. Tegenover deze 'marxisten' stonden de 'anarchisten', eveneens een gevarieerd gezelschap, die zich van hun kant bekenden tot Bakoenin. Tot de groep der marxisten behoorden onder meer de 'sociaal-democraten', ook wel aangeduid als socialistische. Ze mogen inzake slagvaardigheid niet verward worden met wat men heeden ten dage onder sociaal-democraten verstaat. De all-roundterm socialisme wordt vanzelfsprekend ook in ruimere zin gebruikt, zo bijvoorbeeld als men stelt dat de anarchisten essentieel socialistische waren. Men weze meteen gewaarschuwd voor al te veel

begripsomschrijving los van enige historische context.

³⁰ D. Devreese (1990), 36-37.

³¹ Zie in dat verband bijvoorbeeld: J. Puissant (1982), 7-9; G. Vanschoenbeek (1992), 14-15; A. Mommen (1978).

³² J. Dhondt e.a. (1960-1968).

³³ Zie onder meer: L. Bertrand (1907); J. Destrée en E. Vandervelde (1903); enz.

³⁴ D. de Weerd (1968); uitgegeven als D. de Weerd (1972).

³⁵ M.V. en G.V. (1988-1989).

³⁶ M. Steinberg (1971).

³⁷ In elk geval resulteerden de nasporingen van Steinberg in een interessante schets van een stuk Belgisch anarchisme in de jaren 1905-1910. André

Mommen verwerkte de resultaten van Steinberg in zijn op marxistische leest geschoeide analyse van het reformisme van de BWP en vulde ze wat aan. A. Mommen (1976); uitgegeven als A. Mommen (1980).

¹⁰ Het blijft wachten op een 'rijksbreed' onderzoek van het anarchisme in Nederland.

¹¹ Men had nochtans kunnen weten dat er iets als een Belgisch anarchisme was blijven bestaan na 1880. Met name de Oostenrijkse anarchist Max Nettlau, ooit de Herodotus van het anarchisme genoemd, had aan België naast zoveel andere, ook niet-Europese landen, een plaats toebedeeld in zijn monumentale *Geschiede der Anarchie*. Alleen kwam het tijdens zijn leven enkel tot de uitgave van de eerste drie delen die tot 1886 gingen [M. Nettlau (1925-1931, 1972)]. Samen met Nettlaus overvloedige documentatie belandde de rest van het manuscript in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Pas in 1984 verscheen het deel waar België in voorkwam [M. Nettlau (1984)]. Enkele jaren eerder was van onze hand *De Verloekte staat* verschenen dat een synthetisch overzicht wilde bieden van het anarchisme in Frankrijk, Nederland en België tijdens de jaren 1890-1914. Van het Belgisch anarchisme bracht dit boek als eerste een representatieve doorsnede [J. Moulaert (1981)]. Behalve op eigen onderzoek, konden wij ons voor deze schets baseren op het toen nog onuitgegeven manuscript van Nettlau, op een soort bloemlezing over het Mechelse anarchisme [D. Wouters (1981)], alsook op de licentiaatsverhandeling van J. Louis (1975) over het Luikse anarchisme. Zijn onderzoeksresultaten gingen echter voor een belangrijk deel de mist in door nonchalance in de verwijzingen en een thematische aanpak waarin vrijwel elke zin voor chronologie verloren ging. In de jaren zeventig en tachtig leverde het Belgische anarchisme nog stof voor enkele verhandelingen. Van onze hand over het intellectueel anarchisme te Antwerpen was J. Moulaert (1979). Over het anarchisme te Brussel in de jaren 1880 handelde H. vanden Broeck (1986). De overige verhandelingen betroffen het anarchisme tijdens het interbellum: J. Schildermans (1983); D. Karolinski (1983); D. Coppé (1986); E. Gillet (1988). Vermelden we voor alle volledigheid nog J. de Meur (1970), dat door middel van enkele portretten een vulgariserend beeld ophing van het Belgisch anarchisme.

¹² H. Balthazar (1982), 14-16.

¹³ C. Lombroso (1896), XVIII.

¹⁴ Bv. J. Joll (1979); U. Linse (1969).

¹⁵ A. Carlson (1972), 13-14.

¹⁶ G. Woodcock (1975), 11.

¹⁷ H. Arvon (1974), 988.

¹⁸ P. Lösche (1974), 55. Zie ook nog P. Lösche (1973) en (1977).

¹⁹ Eric Hobsbawm (1969), *Was kann man noch vom Anarchismus lernen?*, in: *Kursbuch*, 19, 51, geciteerd in: P. Lösche (1974), 56.

²⁰ E. Hobsbawm (1963), 74-92.

²¹ In Nederland kan men *Syndikalismus* perfect vertalen door *syndicalisme*; in België staat deze term echter net als in Frankrijk voor vakbeweging tout court. We hebben het - voor het goede begrip - dan ook verder steeds over revolutionair syndicalisme om zoals het Franse *syndicalisme révolutionnaire* de brede waaier van revolutionaire vakbewegingen die een beroep deden op de directe actie, aan te duiden. *Syndicalisme révolutionnaire* wordt uiteraard ook in engere vorm gebruikt om een bepaalde subgroep uit dat geheel te benoemen en staat dan naast termen als *anarcho-syndicalism(e)*, *revolutionary industrialism*, *revolutionary unionism*, *councilism*, *councilarism* en zelfs *one big unionism*. M. van der Linden en W. Thorpe (1992).

²² Geciteerd in P. Lösche (1974), 71.

²³ In een voor de rest niet zo verfijnde analyse voegden de Oostenrijkse historici Botz, Brandstetter en Pollak het type "Intelligenz-Anarchismus" toe. G. Botz, G. Brandstetter en M. Pollak (1977), 20-21. In een bijzonder gestoffeerd artikel zet P. Schöttler (1986) dan weer de diversiteit van het revolutionaire syndicalisme in de verf.

²⁴ J. Maitron (1973); J. Polet (1969).

²⁵ Men verwachtte hier wel geen uitgebreide reconstructie van het klassieke, 'transnationale' anarchistische gedachtengoed. Onze aandacht gaat in de eerste plaats uit naar de eigen, uiteraard niet altijd even 'originale' klemtonen die de Belgische anarchisten legden.

²⁶ J. Maitron (1975), I, 14; R. de Jong (1967), 22.

²⁷ Met betrekking tot de geschiedenis van de Eerste Internationale steunden we bovenal op bestaand onderzoek [D. de Weerd (1968) en (1972); C. Oukhow (1967); D. Devreese (1976); D. Devreese (1988)]. Voor de jaren 1877-1882 dienden we al meer zelf de bronnen te raadplegen. Behalve op de eerder geciteerde werken van D. de Weerd konden we hier een beroep doen op een artikel van A. Mommen (1975), maar vooral op H. Sneyers die aan de Katholieke Universiteit Leuven een diepgaande licentiaatsverhandeling voorbereidde over de revolutionaire beweging te Brussel in de jaren 1877-1883. We kregen inzage in zijn resultaten die voorlopig tot 1880 gaan; deze bron wordt verder aangeduid als H. Sneyers (onuitgegeven). Voor de periode 1883-1914 tenslotte baseerden wij ons nagenoeg volledig op eigen exhaustief bronnenonderzoek.

²⁸ Wat de Franstalige anarchistische pers betreft, is er inmiddels R. Bianco (1988), waaraan wij voor België onze medewerking verleenden.

²⁹ Gelukkig was er de Oostenrijkse anarchistische historicus Max Nettlau, die in zijn eentje de basis zou leggen van de afdeling anarchisme van het IISG (Amsterdam), waarin ook België niet ontbreekt. Ook het gerecht deed aan enige collectievorming.

³⁰ Wat we aan correspondentie vonden, wordt hoofdzakelijk in het Amsterdamse IISG bewaard. Het fonds Domela Nieuwenhuis bevat wat brieven die vooral belangrijk zijn voor Gent. In het fonds

Nettlau steken enkele latere getuigenissen die Nettlau verzamelde met het oog op de redactie van zijn *Geschichte der Anarchie*.

³² Wat de regio's die ons interesseren aangaat, is er wat socialistisch archief bewaard voor Luik en Verviers zonder echter voor de geschiedenis van het anarchisme noemenswaardige informatie te bevatten. Nationaal zijn er de notulen van de Algemene Raad en het Landelijk Bureau van de BWP (AMSAB, 118) die mede door hun aanvankelijke beknoptheid voor ons slechts enkele gegevens bevatten. Van socialistische zijde zijn er wel memoires, maar die zijn voor de geschiedenis van het anarchisme niet altijd even bruikbaar.

³³ J. Puissant (1982); G. Vanschoenbeek (1992).
³⁴ Voor wat de plaatselijke politie aangaat, blijken uiteindelijk enkel Brussel en Luik [L. Linotte (1969)] fondsen van belang te hebben nagelaten. Dit wordt gedeeltelijk gecompenseerd door het archief van het parket-generaal bij het Brusselse hof van beroep, van het parket bij de Brusselse rechtbank van eerste aanleg, alsook door tamelijk wat procesdossiers en dat niet alleen van Brusselse rechtbanken. De (algemene en persoonlijke) dossiers van de Vreemdelingenpolitie stellen dan weer teleur. Er zijn nochtans duidelijke aanwijzingen dat zowel deze instantie alsook het parket bij de Brusselse rechtbank van eerste aanleg ooit over een omvangrijke documentatie hebben beschikt [zie bv. ARA, Park Brs. IV, 96, Proc Kon, 1-12-1892; II, 720, Proc Kon, 24-1-1893; Park-gen Brs, 215, B, 30]. Men kan zich trouwens de vraag stellen wat er in de praktijk vaak terechtgekomen is van de talrijke rapporten die plaatselijke politiediensten met het oog op de ordehandhaving dienden op te stellen. Voor de provinciegouverneur was hierbij een belangrijke intermediaire rol weggelegd. Van de provincies waar de anarchisten actief waren, blijkt voor zover we weten enkel Luik over een voor ons interessant archief inzake openbare veiligheid te beschikken [L.

Linotte (1964)]. We hebben uiteindelijk afgezien van de raadpleging van buitenlandse politionele bronnen. De beperkte 'rentabiliteit' van de zoektocht naar binnenlandse politiebronnen, inlichtingen ingewonnen te Rijsel en te Parijs, een steekproef ook te Parijs [ARCHIVES NATIONALES PARIS, F/7/12905, d. 5], de publikatie van Duitse politiebronnen [zie vooral R. Höhn (1964); ook in D. Fricke en R. Knaack (1983)] sterkten ons in de mening dat het grensnut van dit onderzoek al te zeer in neerwaartse lijn zou gaan. Dergelijke internationale zoektocht is overigens schier eindeloos en leidt met evenveel reden naar Londen, Rome en zelfs Moskou. Over Moskou nog dit: de recente ophefmakende vondsten van Belgisch archiefmateriaal in het Bijzonder Archief van het Centraal Staatsarchief lijken voor het anarchisme van minder belang te zijn met uitzondering misschien van het fonds L'Affranchissement en het fonds Louis Bertrand (dat een onderdeel vormt van het grotere fonds 18, Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis). Een en ander blijkt uit AMSAB-*Tijdingen*, (1992)16, en uit inlichtingen ingewonnen bij Michel Vermote, archivaris bij het AMSAB.

³⁵ In het bijzonder voor *Vooruit* kregen we vanwege Guy Vanschoenbeek, die deze krant wel systematisch doorkeek, diverse aanwijzingen, waarvoor onze uitdrukkelijke dank.

³⁶ Zie in dat verband ook J. Puissant (1977).

³⁷ Dan lijkt het bronnenmateriaal dat voor de jaren 1860 en 1870, de tijd van de Eerste Internationale, bewaard werd, van een zeldzame rijkdom. Zie inzake het belang van de anarchistische pers ook R. Bianco (1988), 47. Enigszins paradoxaal misschien hebben we biografische notities beknopt gehouden, niet het minst omdat de op stapel staande *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier belge* het aangewezen forum lijkt voor meer uitgebreide biografische gegevens.